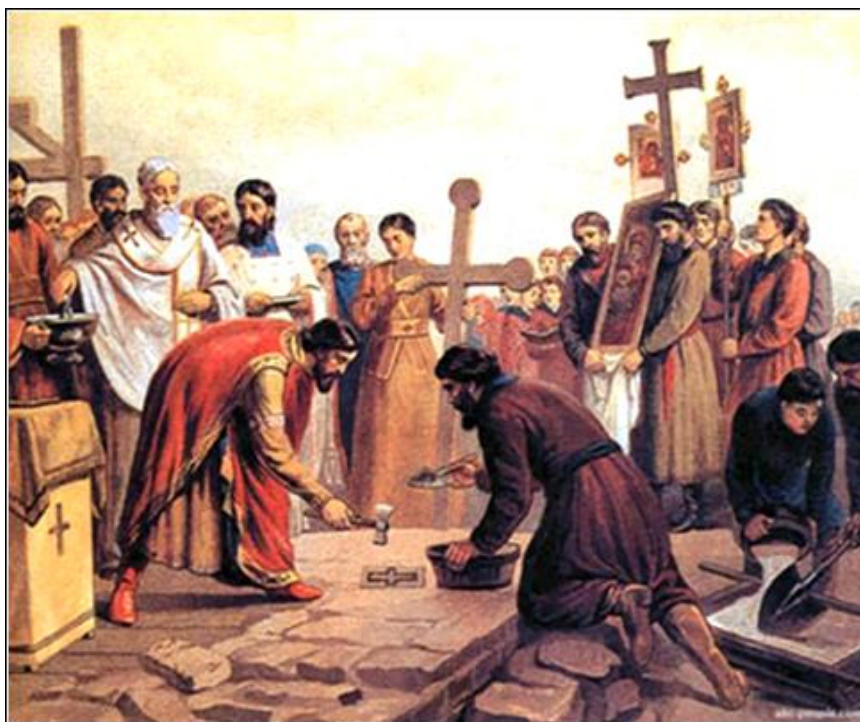

Про дати закладення та освячення Десятинної церкви

Історія закладення, завершення будівництва й освячення церкви Успіння Богородиці Десятинної в Києві нібито відносно повно, як для подій кінця X ст., представлена в кількох писемних джерелах часів Київської Русі, передусім у найдавнішому літописному джерелі – «Повісті минулих літ», завершеному в 1110-х роках. Утім, суперечності свідчень самих джерел спонукають науковців до пошуку найбільш імовірних пояснень як цих суперечностей, так і реконструкції хронології зведення першого кам'яного храму Русі.

Закладення храму. Один зі списків «Повісті минулих літ» – Лаврентіївський – датує початок будівництва Десятинної церкви 989 роком: «У літо 6497 <...> Володимир <...> замислив створити церкву пресвятої Богородиці, послав (і) привів майстрів від Грек та почав (її) зводити». Інший список згаданого літопису – Іпатіївський – подає цю подію під 991 роком (іл. 1).

*Іл. 1. Закладка Десятинної церкви в Києві в 989 році.
Художник В. Верещагін*

Ще одне джерело – літературна пам'ятка «Пам'ять і похвала князю руському Володимирі», створена ченцем («мнихомъ») Яковом, датується, на думку більшості науковців, XII–XIII ст. Її текст складається з трьох частин, авторство яких приписують одній чи кільком особам. Заключна частина твору містить перелік подій життя Володимира з хронологічними вказівками, що викликало підвищену увагу істориків до неї.

Ще з XIX ст. поширена думка, що цей перелік створено в другій половині XI ст., що він містить оригінальні, автентичні дати і не пов'язаний з датами, що їх подає «Повість минулих літ», а відтак дати «Пам'яті» є більш надійними, ніж літописні. Уже в XXI ст. кілька дослідників висловили аргументи на користь більш пізнього (середина – друга половина XIII ст.) часу створення як «Пам'яті», так і хронології життя Володимира, вважаючи її залежною від дат літописної «Повісті».

На користь пізнішого, ніж поява «Повісті», часу створення хронології подій другої половини X ст., представленої в «Пам'яті», свідчить і та обставина, що остання містить точну дату, відсутню в літопису, – початок княжіння Володимира в Києві (11.06.978 р). Якби на момент завершення створення «Повісті минулих літ» уже існувала хронологія «Пам'яті», ніщо не могло завадити літописцеві скористатися нею, зокрема, і названою точною датою, тим паче, що для датування подій X ст., у тому числі і його другої половини, автору літопису, через відсутність дат історичних подій, довелося «конструювати» переважну більшість цих дат.

Щодо часу початку будівництва Десятинної церкви, у «Пам'яті» зазначено, що Володимир після хрещення «на четверте літо церкву кам'яну святої Богородиці заклав», тобто здійснив це 991 року, що повторює дату Іпатіївського списку літопису.

Враховуючи проблему вересневого (візантійське) та березневого (давньоруське) літочислення (початку року), хрещення киян після Корсунського походу припадає, за різними джерелами й розрахунками науковців, на 988–990 роки. Між офіційним хрещенням держави Русь і

початком будівництва першого кам'яного храму мав пройти певний підготовчий період, під час якого треба було вирішити багато організаційних і фінансових питань, серед яких, зокрема:

1) акумулювати фінансові ресурси для оплати хоча б початкового етапу будівництва;

2) знайти вільних від інших замовлень візантійських («грецьких») зодчих (архітекторів, будівельників), які мали б підготувати проект і вирахувати приблизний об'єм будматеріалів;

3) організувати видобуток і доставку до Києва з Овруцького кряжу частини кам'яної сировини (червоний кварцит, пірофілітовий сланець): суходолом – близько 200 км, водою (річки Уша (Уж), Прип'ять, Дніпро) – 275 км. З інших місць – сірий пісковик, вапняк, граніт;

4) налагодити на місці виробництво вапна й цегли;

5) провести на місці майбутньої церкви на площі понад 1 га земляні нівелювальні роботи, щоби знести насипи курганів язичницьких поховань, засипати курганні ровики й потужний рів (завширшки 12 м і завглибшки 6 м) Старокиївського городища.

Одночасно зі спорудженням самої церкви поряд з нею зводилися ще дві муровані споруди – східний і південний палаці. Це також збільшило кошторис будівництва і могло додатково відтермінувати початок останнього.

Наведені хронологічні й практичні обставини дозволяють стверджувати, що вірогідність старту будівництва Десятинної церкви на початку 990-х років значно вища, ніж наприкінці 980-х років.

Завершення будівництва та освячення храму. Про закінчення будівництва Десятинної церкви («Володимир же побачив церкву завершену») «Повість» повідомляє під 996 роком (іл. 2). Літописець навіть інформує про святкування цієї події – «і зробив же [Володимир. – В. К.] свято велике в той день», ретроспективно переносячи на кінець X ст. добре відому йому практику влаштування свята на честь освячення церкви й об'єднуючи зовсім різні події – завершення будівництва храму та його освячення (іл. 3).

Завдяки традиції щорічного святкування днів освячення церков ці дати записувались до місяцесловів і згодом потрапили до Прологу. Серед кількох київських церков (Святої Софії, Святого Георгія), дати освячення яких зафіксовані в цьому джерелі, є також Десятинна церква, яку було освячено 12 травня.

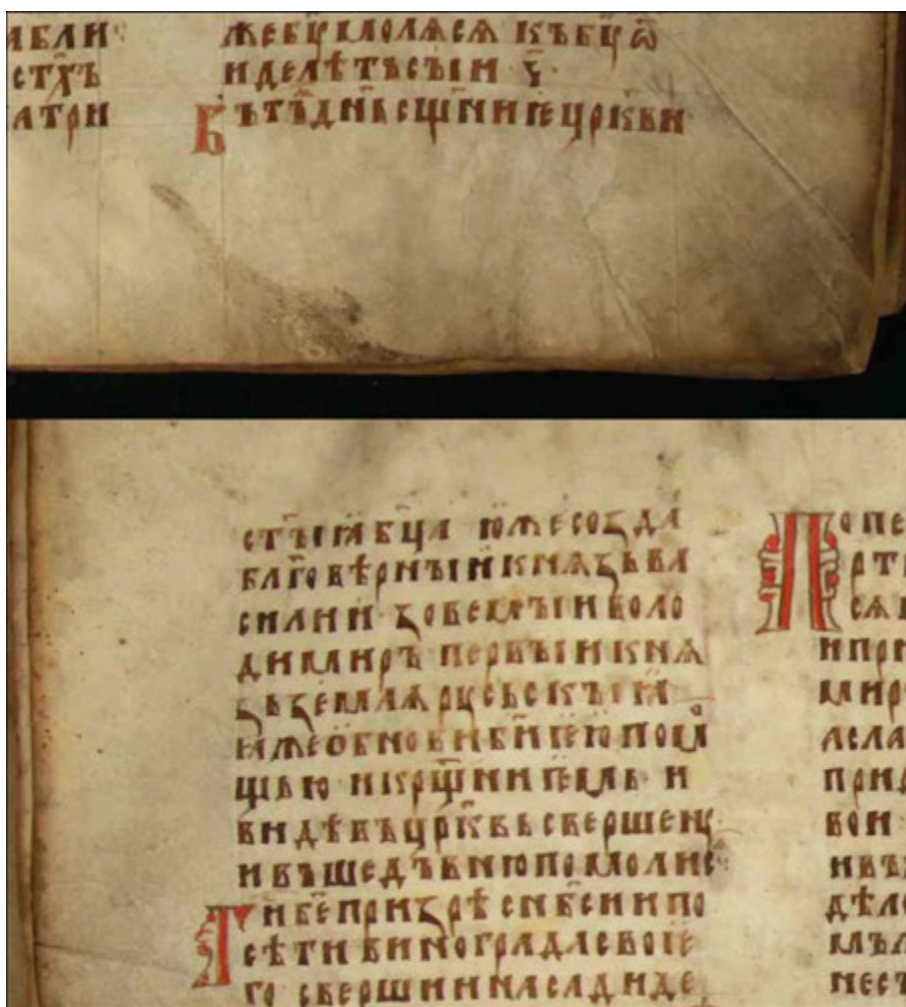
Іл. 2. Князь Володимир перед новозбудованою Десятинною церквою 996 року.
Мініатюра Радзивілівського літопису XV ст.

Іл. 3. Освячення Десятинної церкви 996 року.
Мініатюра Радзивілівського літопису XV ст.

На Русі існували різні практики щодо часового проміжку між завершенням будівництва храму та його освяченням – від кількох тижнів до багатьох місяців і навіть років. Зокрема, Успенську церкву Печерського монастиря в Києві освятили в 1089 році – через 14 (!) років після її зведення.

Отже, автентичні джерела в сукупності нібито дають нам повну дату освячення Десятинної церкви – 12 травня 996 року. Але що з нею не так? Насторожує, що день освячення не був відомий літописцеві ще на початку XII ст. і з'явився лише в Пролозі, найдавніші відомі списки якого створено в першій половині XIV ст. (іл. 4).

Іл. 4. Фрагмент тексту Прологу (межа XIV–XV ст.) із записом про освячення церкви Богородиці 12 травня (РДАДА, оп. 1, од. зб. 168)

Порівняльний текстуальний аналіз повідомлень «Повісті» та Прологу про завершення будівництва й освячення Десятинної церкви засвідчує, що саме текст літопису є первинним і використаним у другому із джерел, відтак

вказівка на день освячення (12 травня) є більш пізнього, порівняно з літописом, походження. Вона, як і «точні» дати днів смерті княгині Ольги (також представлена у Пролозі) та початку княжіння її онука Володимира в Києві з «Пам'яті», виринає з нівідкіль і, дуже схоже, є результатом певних «вчислень» укладача (редактора) Прологу чи автора джерела (запису в місяцеслові), з якого день освячення (число і місяць) потрапив до Прологу.

Повертаючись до року завершення будівництва Десятинної церкви і нібито (за натяком «Повісті минулих літ») її освячення (996), слід наголосити, що частина науковців вважає цю дату умовною. Цей рік, можливо, вкладається в схему «хронологічної симетрії» – базового принципу облаштування хронологічної сітки «Повісті» для повідомлень аж до кінця X ст. і частково для першої половини XI ст.

Уперше перегляд літописної дати завершення / освячення Десятинної церкви зробив О. Шахматов. Відштовхуючись від дня її освячення (12 травня) і вважаючи обов'язковим здійснення цієї події виключно в неділю, він отримав іншу дату – 995 рік, на яку припав збіг названих числа, місяця і дня тижня.

Ідея про освячення церков переважно в суботу й неділю має певне підґрунтя. За статистичними даними, зібраними А. Виноградовим щодо храмів Київської Русі, на цю пару днів тижня припало майже 52% всіх відомих дат освячень. За цими ж даними, освячення в суботу / неділю відбулися у 2 рази частіше, ніж у понеділок / вівторок, у 2,8 разів частіше, ніж у вівторок / середу і четвер / п'ятницю, у 3,5 рази частіше, ніж у середу / четвер. Трохи меншою є пропорція над парами днів п'ятниця / субота та неділя / понеділок, але й вона сягає близько 1,5 рази (1,4 і 1,55 відповідно). Таке суттєве переважання привело дослідника до висновку, що освячення храмів кінця X – XIII ст. у суботу / неділю не було виключним правилом, але саме цим дням на практиці надавали перевагу. Іншими словами, у випадку, коли відома дата освячення, але невідомий рік цієї події, припущення про здійснення освячення в суботу / неділю є найбільш статистично вірогідним і

має розглядатись у першу чергу. Використавши такий підхід для 12 травня як дня освячення Десятинної церкви, отримуємо, що неділя припадає ще й на 1000 рік (табл.), субота – на 1005 рік.

Таблиця

Дні тижня, які припадають на 12 травня, у період 994–1001 років

рік	день тижня 12 травня
994	субота
995	неділя
996*	вівторок
997	середа
998	четвер
999	п'ятниця
1000*	неділя
1001	понеділок

* високосний рік

Таким чином, якщо все ж припустити, що освячення Десятинної церкви відбулось у неділю, 12 травня (але це не є доведеним), то ця подія відбулася 995 або 1000 року.

У ХХІ ст. кілька дослідників запропонували ще одну дату освячення – 1007 рік. Їх логіка реконструкції цієї дати ґрунтується на статтях літописів – Новгородського 1 молодшого ізводу (списку) і «Повісті минулих літ». Обидва джерела повідомляють про одну й ту саму подію, яка, за літописом, трапилася в зазначений рік. Але в тексті є розбіжність в одному слові, яке повністю змінює зміст всієї фрази: «Пренесени **с(вя)тии** вь с(вя)тую Б(огороди)цю» («Повість») чи «Принесени **си** вь святую Богородицю» (Новгородський 1). Одні дослідники вважають, що повідомлення Новгородського 1 літопису молодшого ізводу більш давнє і правильне, а в

«Повісті» воно спотворене, інші думають навпаки, віддаючи перевагу «Повісті» як першоджерелу.

Прихильники першого з названих варіантів у вказівному займеннику «си» («ці») вбачали відсилання літописця до кількох попередніх статей літопису, де під 1000, 1001, 1003 роками повідомляється про смерті кількох членів родини Рюриковичів – дружин Володимира Малфрідь і Рогнеди, його сина Ізяслава та онука Всеслава. На основі цього вважали, що у 1007 році пройшло перепоховання цих осіб у Десятинній церкві, і ця подія відбулась одразу після освячення церкви (К. Цукерман).

За версією В. Арістова, саме повідомлення про перенесення до церкви Святої Богородиці мощей якихось святих свідчить про освячення церкви, при церемонії якого (освячення) й було використано мощі. Дослідники називали кілька «кандидатур» святих звістки 1007 року, найбільш переконлива з яких – мощі св. Климента та його учня Фіва, вивезені Володимиром з Корсуня.

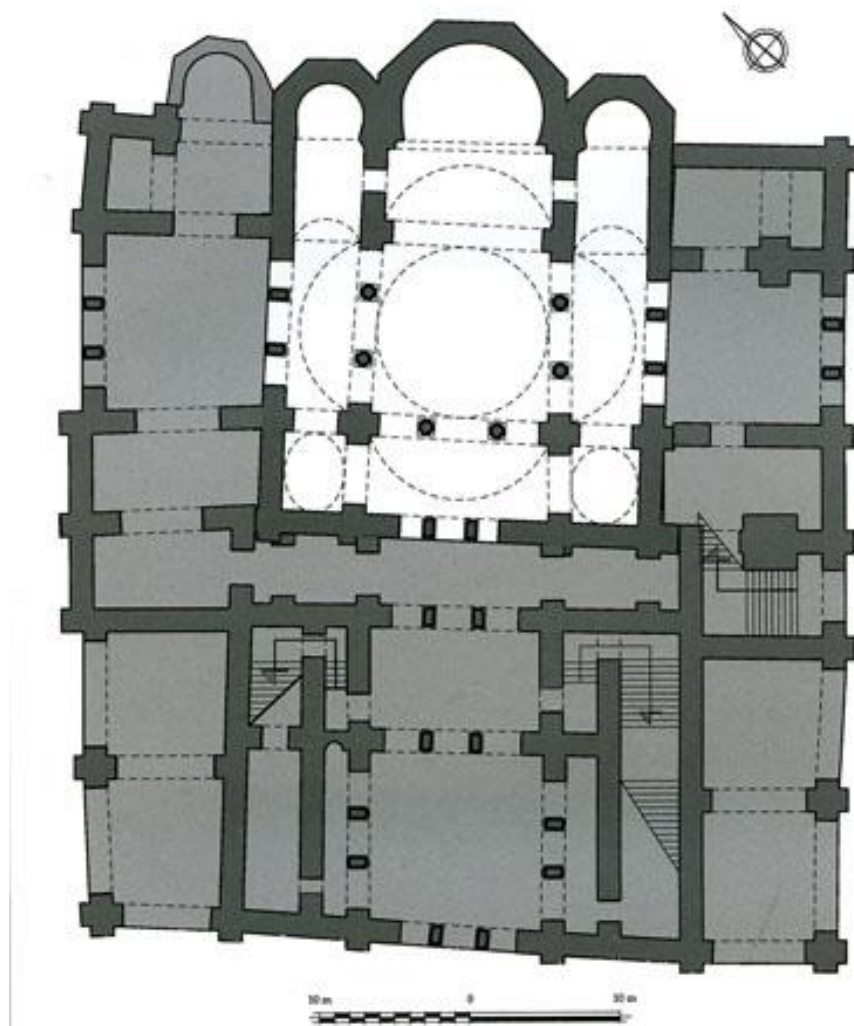
Отже, ми маємо чотири ймовірні дати завершення будівництва та освячення Десятинної церкви – 995, 996, 1000 і 1007 роки. Чи можливо на основі сучасних знань встановити, хоча б приблизно, дату цієї події?

Один з напрямів пошуків відповіді на це запитання пов'язаний зі з'ясуванням терміну здійснення самого будівництва й оздоблення (хоча б часткового) церкви. Через кліматичні умови тривалість будівельного сезону на території Русі становила не більше 6–7 місяців на рік. У реальності вона була ще меншою на 20–30% – саме стільки робочого часу втрачалось через вихідні дні, свята, погані погодні умови (зливи, буревії), ймовірні простої через несвоєчасне виробництво (цегла, черепиця, вапно) та постачання (різновиди каміння, пісок, деревина) будівельних матеріалів.

За «Повістю», на зведення й оздоблення церкви пішло 6 будівельних сезонів (991–996). За аналогію можна взяти приклад церкви Святої Богородиці у Володимирі Суздальському, яку князь Андрій Боголюбський у середині XII ст. прагнув збудувати якнайшвидше і чудово оздобити, як і

Володимир Десятинну церкву в Києві. На це було витрачено 4 сезони. Церква у Володимирі Суздальському була майже тих самих розмірів, що й центральне ядро Десятинної церкви (27,5×17,6 м і 27,2×18,2 м відповідно). Але спорудження останньої мало тривати помітно довше, оскільки:

- 1) при її будівництві було частково змінено проект, унаслідок чого було демонтовано частину вже збудованих стін;
- 2) площа (розмір) Десятинної церкви майже вдвічі більша, ніж центральне ядро собору (іл. 5);

*Іл. 5. Гіпотетична реконструкція плану Десятинної церкви кінця X ст.
Автор П. Зиков (2012)*

- 3) значну частину стін і частину підлоги було прикрашено скляною та кам'яною мозаїками, на влаштування яких потрібно більше часу, ніж на

розпис стін фресками і вистилання підлоги кам'яними чи керамічними плитками (іл. 6);

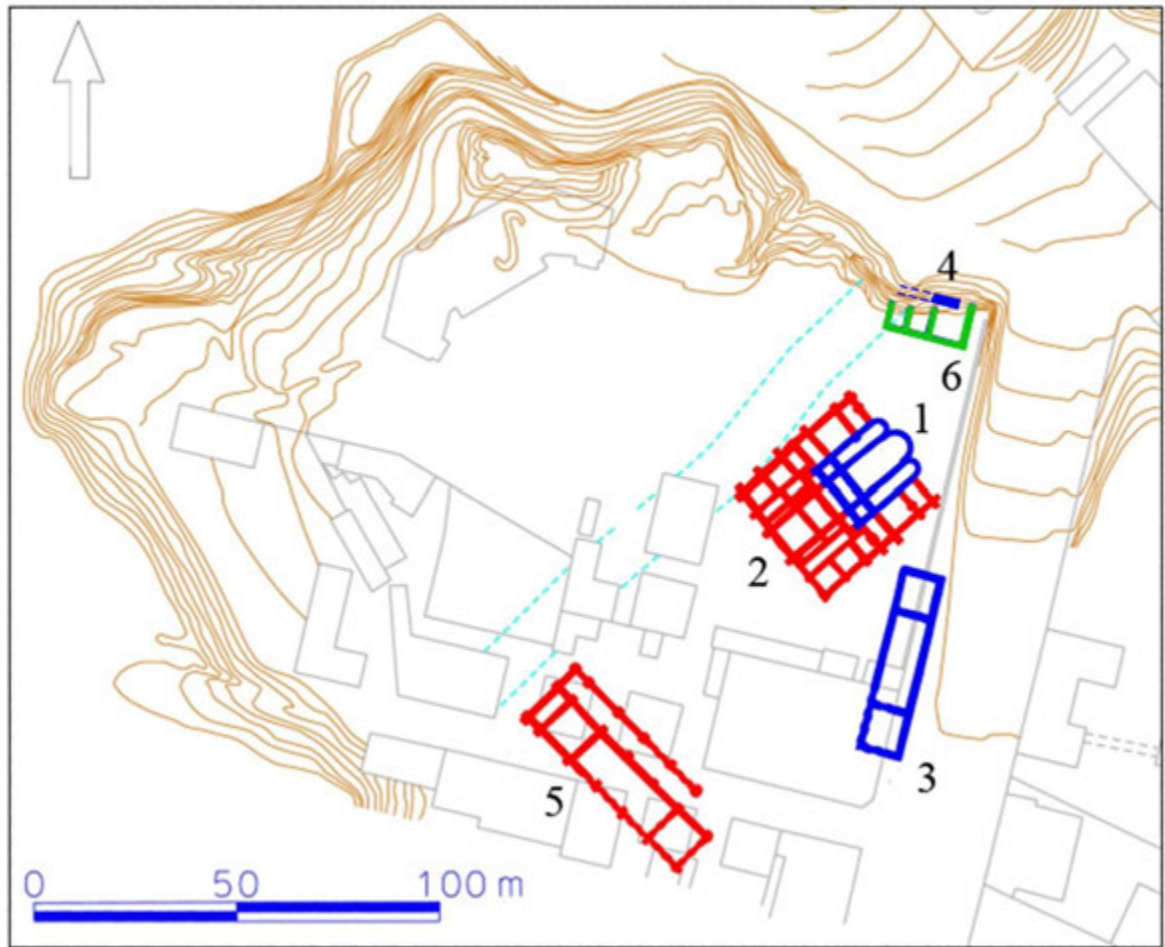
Іл. 6. Фрагмент мозаїчної підлоги (реставрований), знайдений при розкопках Десятинної церкви в 1826 році. Національний заповідник «Софія Київська»

4) стіни споруди було зведено з цегли й каміння, тоді як собор у Володимирі Суздальському споруджено з кам'яних блоків, монтаж яких займає менше часу;

5) одночасно із церквою велося будівництво Східного та Південного (45×11,5 м) палаців (іл. 7).

Враховуючи ці обставини, дати 995 і 1007 роки видаються сумнівними. Перша з них надає замало часу для реалізації проекту – фактично 4 сезони (991–994), оскільки гіпотетичне освячення 12 травня надавало б навесні 995 року хіба що місяць для завершення робіт. Інша дата розтягує процес побудови й оздоблення Десятинної церкви на довгі 17 сезонів. Приклади довгобудів відомі в кам'яному будівництві Русі, але не в цьому випадку – Володимир був дуже зацікавлений у якнайшвидшому освяченні

новозбудованого головного храму держави, який був яскравим матеріальним втіленням нової релігії.

Іл. 7. Монументальні споруди Києва кінця X – XI ст. в центральній частині «міста Володимир»: 1, 2 – Десятинна церква, 3–5 – Південний, Східний та Західний палаці, 6 – місце невідомої будівлі XI (?) ст. Синім кольором позначено споруди, у фундаментах яких використано залістий пісковик

Інший напрям пошуків стосується проблеми початку літописання. За останні 100 років досліджень літописних писемних джерел сформувалась ідея, згідно з якою найбільш давніми, сучасними до подій, у них відображених, є літописні звістки початку XI ст., про які йшла мова – а саме 1000, 1001, 1003, 1007 років. При цьому науковці вважають, що ці записи велися в Десятинній церкві і потім були використані при створенні «Повісті минулих літ» чи її попередниці. З цього можна зробити висновок, що у 1000 році церква вже була діючою, тобто освяченою.

Спираючись на наведені обставини, найбільш реальним часом освячення Десятинної церкви є 996–1000 роки. Здійснення цієї події поза цим періодом, раніше чи пізніше, видається вкрай мало ймовірним. Якщо освячення пройшло дійсно 12 травня в неділю, то воно припадає на 1000 рік.

Переважна частина істориків вважає, що Десятинний храм був присвячений Успінню Богородиці (свято 15 серпня за старим стилем). Враховуючи традицію (не обов'язкову, але бажану) освячувати церкву в її храмове свято або напередодні, додатково отримуємо дати – «кандидати» на освячення Десятинної церкви: 996 рік – субота, 15 серпня; 997 – субота, 14 серпня, неділя, 15 серпня; 998 – неділя, 14 серпня.

Можливо, дослідникам у майбутньому вдасться знайти додаткові аргументи, які дозволять підійти ближче до вирішення питання про дати будівництва та освячення Десятинної церкви в Києві.

Джерела та література

Арістов, В. Ю. 2015. Перенесення «святих» до Десятинної церкви в 1007 р. *Труди Київської Духовної Академії*, 22, с. 234–237.

Арістов, В. 2016. Походження історичних повідомлень *Пам'яті та похвали князю Володимиру Якова Мніха*. *Ruthenica*, XIII, с. 50–82.

Архипова, Є. 2019. Проблема датування початку будівництва Десятинної церкви. *Opus Mixtum*, 7, с. 7–10.

Виноградов, А. Ю. 2012. День освящення храма в традиції Восточной церкви (IV-XIII века): стратегии выбора. *Средние века. Исследования по истории Средневековья и раннего Нового времени*, 73 (1–2), с. 154–177.

Голубинский, Е. 1901. *История Русской церкви*. I, 1. Москва.

Иоаннисян, О. М., Ёлшин, Д. Д., Зыков, П. Л., Ивакин, Г. Ю., Козюба, В. К., Комар, А. В., Лукомский, Ю. В. 2009. Десятинная церковь в Киеве (предварительные итоги исследований 2005–2007 гг.). *Труды Государственного Эрмитажа. Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света*, XLIX, с. 330–366.

Ипатьевская летопись. 2001. *Полное собрание русских летописей*, 2. Москва.

Івакін, Г. 1996. Літописні повідомлення про Десятинну церкву. *Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення*. Київ, с. 10–11.

Івакін, Г. Ю., Томашевський, А. П., Павленко, С. В. 2013. Середньовічна овруцька індустрія пірофілітового сланцю і кварциту та монументальне зодчество давньоруського Києва. *Археологія і давня історія України*, 11, с. 56–70.

Карпов, А. Ю. 2014. *Исследования по истории домонгольской Руси*. Москва.

Козюба, В. 2023. «И призри на церьк(о)въ сию юже создахъ недостойнии рабъ твои во имя рожьшая ти м(а)т(е)ри и приснод(е)вья М(а)рья Б(огороди)ца». Декілька питань з ранньої історії Десятинної церкви. *Opus Mixtum*, 10, с. 11–48.

Лаврентьевская летопись. 2001. *Полное собрание русских летописей*, 1. Москва.

Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. 2000. *Полное собрание русских летописей*, 3. Москва.

Роменський, О. О. 2012. «Пам'ять і похвала князеві Володимирі» Іакова Мніха: питання походження та хронології. *Вісник Черкаського університету*, 22 (235), с. 126–133.

Филипчук, О. 2020. *Забутий святий: Князь Володимир Великий між Сходом та Заходом*. Київ.

Цукерман, К. 2009. Наблюдения над сложением древнейших источников летописи. *Борисо-Глебский сборник. Collectanea Borisoglebica*, 1, с. 183–305.

Шахматов, А. А. 1908. *Разыскания о древнейших русских летописных сводах*. Санкт-Петербург.

Aristov, V. 2021. The Tithe Church of Saint Sophia in Kyiv: Thietmar of Merseburg's Account Reinterpreted. *Palaeoslavica*, XXIX/1, p. 89–109.

Віталій Козюба

кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
науково-дослідного відділу історико-
археологічних досліджень
Музею історії Десятинної церкви
